

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 4.

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **ANDREIDES GÁBOR**
MUSSOLINI ÉS A FASISZTA VEZÉREK
- **ALESSANDRO VAGNINI**
AZ OLASZ KÜLPOLITIKA ÉS MAGYARORSZÁG
- **JUHÁSZ BALÁZS**
A FASIZMUS KATONAPOLITIKÁJA
- **LÉNÁRT T. ANDRÁS**
A FASIZMUS VÁLTOZATAI SPANYOLORSZÁGBAN
- **FEJÉRDY ANDRÁS**
RÁKOSI MÁTYÁS, AZ OLASZ BALOLDALI PÁRTOK ÉS
A FASISZTA HATALOMÁTVÉTEL
- **SZEMLE**
SZILÁGYI ÁGNES JUDIT, MAXIMILIANO GABRIEL GREGORIO
CERNADAS, MIRJANA POLIĆ BOBIĆ, ZEIDLER MIKLÓS ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

9. (41.) évfolyam 2019. 4.

TARTALOM

100 éves a fasizmus (Andreides Gábor – Juhász Balázs)	497
<i>Tanulmányok</i>	
Andreides Gábor: Mussolini és a fasiszta vezérek	499
Pasquale Fornaro: A rezsim egyik „perifériája”. A Nemzeti Fasiszta Párt Szicíliában	513
Raoul Pupo: Olaszország peremén. A „határ menti” fasizmus	529
Alessandro Mazzetti: Az olasz hadiflotta és a fasiszta geopolitika a Földközi-tenger térségében	543
Alessandro Vagnini: Az olasz külpolitika és Magyarország. A liberálisból a fasiszta rendszerbe történő átmenet idején	557
Juhász Balázs: A fasizmus katonapolitikája és a magyarországi katonai kölcsönök	571
Lénárt T. András: A fasizmus változatai Spanyolországban	585
Murber Ibolya: A fasizmus ausztriai exportjának kezdetei. Bethlen és a Heimwehrek kapcsolati hálózata, 1927–1929	599
Fejérdy András: Rákosi Mátyás, az olasz baloldali pártok és a fasiszta hatalomátvétel	615
Egry Gábor: Konvergáló új nacionalizmusok? A magyar és az olasz nacionalizmusról	627
Pritz Pál: Személyiség és történelem. Benito Mussolini és Gömbös Gyula némely pályafordulójának példáján	639
<i>Szemle</i>	
Két luzo-brazil pályakép a fasizmushoz való viszonyuk tükrében (Szilágyi Ágnes Judit)	647
Nemzeti identitás és modernitás három, egymástól távol eső régióban. Latin-Amerika, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa, 1870–1945 (Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Zeidler Miklós)	652
<i>Megemlékezés</i>	
In memoriam Simon István (1960–2019) (Andreides Gábor – Juhász Balázs)	667

Jelen számunkat Andreides Gábor és Juhász Balázs szerkesztette

CONTENTS

On the Centenary of Fascism (Gábor Andreides – Balázs Juhász)	497
<i>Studies</i>	
Gábor Andreides: Mussolini and the Fascist Leaders	499
Pasquale Fornaro: A “Periphery” of the Regime: The National Fascist Party in Sicily	513
Raoul Pupo: On the Borders of Italy: The “Frontier Fascism”	529
Alessandro Mazzetti: The Italian Navy and Fascist Geopolitics in the Mediterranean	543
Alessandro Vagnini: Italian Foreign Policy and Hungary during the Transition from a Liberal System to Fascism	557
Balázs Juhász: The Military Policy of Fascism and the Military Loans to Hungary	571
András Lénárt T.: Spanish Versions of Fascism	585
Ibolya Murber: Beginning of the Export of Fascism to Austria: Network of Bethlen and the Heimwehr Movement, 1927–1929	599
András Fejérdy: Mátyás Rákosi, the Italian Left and the Fascist Takeover	615
Gábor Egry: Converging New Nationalisms? On Hungarian and Italian Nationalism	627
Pál Pritz: Personality and History: On the Example of Some Career Turns of Benito Mussolini and Gyula Gömbös	639
<i>Book Reviews</i>	
Two Political Biographies: Marcello Caetano, Plínio Salgado in the Light of Their Relationship to Fascism (Ágnes Judit Szilágyi)	647
National Identity and Modernity 1870–1945: Latin America, Southern Europe, East Central Europe (Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Miklós Zeidler)	652
<i>Commemoration</i>	
In memoriam István Simon (1960–2019) (Gábor Andreides – Balázs Juhász)	667

Konvergáló új nacionalizmusok?

A magyar és az olasz nacionalizmusról

A fasizmus jelensége – ideológiaként és politikai gyakorlatként, államépítésként – kezdettől fogva jelentős érdeklődést váltott ki. A kortársak számára Mussolini hatalomátvétele, majd Olaszország átalakítása parlamentáris rendszerből fegyelmezett(nek látszó) diktatúrává figyelemre méltó fejlemény volt, akár szimpátiával figyelték a fenyegetőnek tűnő forradalom elhárítását, akár gyanakodva vagy éppen ellenségesen nézték a demokratikus intézmények felszámolását. A fasizmus utóélete kevésbé volt megosztó Mussolini és rendszere negatív megítélését illetően, ellenben az antifasizmus jegyében sokszor igen változatos jelenségekre terjesztették ki ezt a címkét. Ezt persze megkönnyítette, hogy a két világháború közt nem kevés politikus, párt és irányzat hangoztatta közelségét az éppen sikeres fasiszta rendszerhez.

A magyar fasizmus mint probléma

A magyar fasizmus eredete már a kortársakat is foglalkoztatta. Magyarországon is gyakori volt, hogy politikusok – nem is feltétlenül marginálisak – hangoztatták, hogy ők lennének az új eszmék képviselői. Máskor pedig ellenfeleik bélyegezték meg őket azzal, többek között Gömbös Gyulát, hogy pusztá imitátorai lennének a Ducénak (Gömbös egyik közkedvelt gúnyneve, a Gömbölini is erre utalt), ráadásul ekként inkább komikus, mint komoly figurák. Erre leginkább az adott lehetőséget, hogy a fasizmus alapja a századfordulótól egyre erősödő, az első világháború után pedig meghatározóvá váló új nacionalizmus volt. Ennek különböző alakváltozatai Magyarországon is feltűntek a fajvédelemtől a nemzeti szocializmusig, az 1930-as évektől kezdve pedig egyre inkább meghatározták a kormányzati politikát is. Amikor aztán 1945-től kezdve a Horthy-korszak egésze elvetendő, megbélyegzendő lett, ennek egyik legegyszerűbb módja az volt, hogy az egész 1920-at követő időszakot fasizmusnak minősítették.

A fasizmus magyar párja mégsem lelhető fel olyan egyszerűen, ahogy Gömbös kigúnyolói és részben nyomukban az utókor nemritkán pártos történetírása azt megtette. Nehezíti a feladatot az is, hogy a magyar változatot ritkán azonosítják ma

* A szerző az MTA doktora, a Politikatörténeti Intézet igazgatója (1054 Budapest, Alkotmány u. 2., egygyabor@phistory.hu).

már fasizmusként, miközben magának a fasizmusnak a fogalmáról és mibenlétéről is intenzív, talán soha véget nem érő vita folyik.¹ Ebben az írásban azt kísérlem meg bemutatni, hogy az új nacionalizmus felől nézve melyek azok az elemek, amelyek a fasizmus eszméiből meghatározóvá válhattak, és melyek azok, amelyek az erősödő magyar új nacionalizmuson belül mégsem válhattak lényegessé. Ez alapján ragadható meg talán a legjobban az is, hogyan viszonyult a két világháború közti magyar radikális nacionalizmus a kortárs fasizmus eszméihez és gyakorlatához.

A 19. századi nacionalizmus – vagyis az az elképzelés, hogy a társadalom alapvető szerveződési formája a nemzet, és minden nemzetnek joga van önmagát megszervezni, ha lehetséges nemzetállam formájában – alapvetően a liberalizmus emancipációs törekvéseihez kapcsolódott mind Itáliában, mind Magyarországon. A kettő együtt rendelkezett azzal az emancipációs és modernizációs potenciállal, amely elvezetett az olasz egységhez és a dualista magyar állam megteremtéséhez. Ez a nacionalizmus alapvetően befogadó volt az idegenekkel, még akkor is lehetségesnek vélte az asszimilációt, ha a közösségi tagságot (és később az állampolgárságot) már etnikulturális jegyekhez, elvárásokhoz kötötte. Ennek megfelelően a haladás eszméjét is magában foglalta, és fokozatos demokratizálást képzelt el, akár a politikai érettséghez vezető népnevelés és a függetlenséghez vezető vagyonosodás révén, akár emancipációs gesztusokkal (általános, egyenlő, titkos, férfiakra és nőkre kiterjedő választójog, ami nem kötődik műveltségi cenzushoz sem), és mindenképp az egyén felől tekintve a közösségre.² Ezzel szemben az 1918 után mindenhol hangsúlyos új nacionalizmus szinte minden tekintetben a régi, liberális ihletettséggű eszme tagadása volt. Mindenekelőtt antiliberalizmusa szúrhat szemet, ami az egész háború előtti korszak megtagadásával járt együtt, éppen a liberalizmus dominanciája és az annak tulajdonított kudarcos reformok miatt. Ebből következően szembefordult a liberális demokráciával, vagyis a politikai közösség tagjainak minden tekintetben érvényesülő egyenlőségével is. Helyette valamiféle hierarchikus és korporatív szerveződést állított előtérbe, amely meghatározott helyet jelöl ki mindenkinek. Ebből következően határozottan szembefordult a szocializmussal, ezen belül az ekkor már a parlamentáris demokrácia iránt elkötelezett szociáldemokráciával is. Végül úgy hangszúlyozta a hagyományok – elsősorban a hagyományos tekintély – megőrzését, hogy egyúttal a modernizációt is a zászlajára írta, a közösség átforgalmazása révén.³

Az új nacionalizmus forrásai a liberalizmus és a liberális társadalmi program egyre inkább érzékelhető korlátaiban lelhetők fel. Bizonyos értelemben ugyanazokat a problémákat akarta megoldani, amelyeket a szocializmus hívei vagy éppen a magyar polgári radikálisok, éppen ezért nem különösebben meglepő az éles szembenállás sem. Az írástudás, a városiasodás, az iparosodás, sőt a szolgáltató szektor növekvő súlya a gazdaságban a társadalmi viszonyokat és szerkezetet is átalakította egyfelől, másfelől viszont az olasz déltől a magyar Alföldig hatalmas nyomás nehezedett a politikai rendszerre a mezőgazdaságban minimális megélhetést találó, a nagybirtok-

1 A fasizmus fogalmáról szóló vita kiváló és tanulságos összefoglalására lásd: Lordachi, 2018. 28–93.

2 A rendkívül gazdag szakirodalomból lásd: Hobsbawm, 1997; Gellner, 2009; Gammerl, 2010; Trencsényi, 2011; Gyurgyák, 2007. 19–134.

3 Trencsényi, 2011. 23–35.

nak, az ideiglenes munkalehetőséget kínáló szektoroknak és a kereskedelemnek kiszolgáltatott tömegek részéről is, amelyeket messze nem tudott olyan ütemben felszívni az iparosodó gazdaság, ahogy azt a szocializmus hívei jósolták vagy remélték. Ráadásul problémáik megoldása a falusi közösségek felbomlása, átalakítása révén éppen az új nacionalizmus számára fontos hagyományt veszélyeztette.⁴

Szerepet játszott azonban megjelenésében a századforduló átalakuló szellemi világa is. A természettudományos gondolkodás kiterjesztése az emberi társadalom viszonyaira, az eugenika vagy éppen a rasszizmus különböző formáinak növekvő jelentősége szintén hatott az új nacionalizmusra. Az ember és ember közti megváltoztathatatlan különbségek tézise az asszimiláció liberális programját ásta alá, az eugenika eszméje, az emberi élet alávetése egy sor külső rendszabálynak azért, hogy az biológiai és szellemi értelemben minél teljesebb lehessen, egy esszencialista egyéni teljesség és vele nemzetfogalom megalapozásához vezetett.⁵ Az egészség immár nem az egyén javára volt fontos, hanem a közösséget erősítette azzal, hogy eliminálta a gyengéket, akik veszélyeztették annak életerejét.

Végül nyomot hagyott az új nacionalizmuson a háborús nacionalizmus jelensége is.⁶ Ez ugyan tartalmában nem feltétlenül különbözött a hagyományosnak tekintett, akár liberális nacionalizmustól, azonban a nemzeti szenvedélyek intenzitása, a nemzeti érzelmekre alapozó mozgósítás gyorsasága a háborús helyzetben döntő módon különbözött a klasszikus liberalizmus fokozatos, olykor évtizedes építkezésétől. Ráadásul a háborús érzelmek szükségszerűen a másik, az ellenség teljes és végletes elutasításán alapultak. Emellett pedig az élet-halál harcként felfogott világháború közepette felértékelődött az egyéni hősiesség, az áldozatvállalás, a halálmegvető bátorság és az új harci technológiák nyomán a technika kultusza is.⁷

Ezek a jelenségek megtalálhatóak mind a magyar, mind az olasz új nacionalizmus különböző irányzataiban. Összehasonlításuk, mindezekre építve, közösségképük alapján célszerű. Ebből a szempontból pedig érdemes a hatalomra jutott fasizmust a magyar politikai és szellemi élet nem liberális, sőt sokszor hangsúlyosan antiliberális reformprogramjaival összehasonlítani.⁸

Az új nacionalizmus közösségképe

Az új nacionalizmust a közösségkép vonatkozásában két fontos eleme különbözteti meg a klasszikus, liberális nacionalizmustól: máshol húzza meg a közösség határait és másként értelmezi a nemzet tagjainak egyenlőségét. A klasszikus nacionalizmus nyelvi hovatartozás vagy állampolgárság alapján határozza meg, hogy ki tartozik a nemzethez és ki nem, ezek azonban nem szigorú és átléphetetlen határok. Az állampolgárság megszerezhető, a nyelv pedig megtanulható. Persze az állampolgári és a

4 Uo.

5 Turda, 2014.

6 Lohr, 2014; Szarka, 2014, 2015.

7 Eksteins, 2000.

8 Gyurgyák, 2007. 215–287., 387–462.; Bartha, 2014.

nyelvi azonosulás mögött rendszerint kitapintható egy közös kulturális repertoár és történelempép elsajátítása is, de még a 20. század fordulóján markánsan etnikus fordulatot vett magyarosító politika is elképzelhetőnek tartotta, hogy a magyar nemzeti érzelmek kétnyelvűséggel párosuljanak. Általában pedig nyitva hagyták a nemzetbe való belépés lehetőségét az asszimiláció révén.

Az új nacionalizmus ehhez képest szigorúbb határokat vont, ezek átjárhatósága is nehezebb lett, amire jó példa a magyar fajvédők programja. Noha ez nem biológiai értelemben vett faji különbségtételen alapult, esszencializmusa, vagyis az a tény, hogy a közösség minden tagja esetében feltételezte egy azonos, megváltoztathatatlan és csak a nemzettagságból eredő etnikai mag létét, szükségszerűen az asszimiláció tagadását is jelentette. Magyaroknak, illetve bármilyen más nemzetbe tartozóknak születni kellett, még akkor is, ha magát a magyarságot nem a mítikus eredet, hanem a külső tényezők hatására kialakult közös tulajdonságok adták.⁹ Ezek a közös tulajdonságok azonban a külső tényezők egyedisége miatt csak ott alakulhattak ki, ahol a magyarok éltek (ha máshol is kialakulhattak volna, akkor a magyarok nem lennének egyedi és egyedülálló nemzet, hanem létezhetne egy másik nemzet, amelyik mégis ugyanolyan, mint a magyarság), és mivel a magyarság lényege történetileg alakult ki, arra nem lehet pusztán beköltözéssel szert tenni.

Az új nacionalizmus másként értette a nemzet tagjainak egyenlőségét is. Az egyének egyenlő szabadsága helyett a nemzet szabadságából való részesedést tettem meg mércének, amiből akár az egyes nemzettagok egyenlőtlensége is következhetett, mivel a nemzet szabadsága alapvetően a külső kényszerektől való függés hiányát jelentette, egy feltételezett – többnyire egyébként politikai értelemben vett, például egy mediterrán birodalom kialakítása – nemzeti küldetés beteljesítésének lehetőségét, tekintet nélkül annak politikai berendezkedésére. Sőt, szemben a liberális nacionalizmussal, az is elképzelhetővé vált, hogy a nemzet tagjai szükségszerűen egyenlőtlenek legyenek, hiszen más és más feladatuk lehetett a nemzet közös küldetésének beteljesítésében, mivel képességeik vagy személyiségük, esetleg társadalmi helyzetük másra predesztinálták őket.

Az új közösségkép a legalábbis elvben és formálisan konstruktivista liberális nemzetfelfogással szemben organikus lett. A nemzetet az élő szervezet mintájára fogták fel, amely a biológiai törvényeknek, köztük a természetes kiválasztódásnak alávetve él, és belső működése is annak analógiájára, az ember különböző szerveinek differenciált és jól elkülönült, egyúttal pedig nem átjárható és felcserélhető összműködésén alapul. Részben a háborús nacionalizmus hatására, részben azonban az egyéni szabadság elvetése nyomán ez a nemzetnek a korábbihoz képest erőteljesebb felmagasztalásával járt együtt, miközben a nemzeti küldetés beteljesítését a megújulástól várta. Ez a megújulás a közös cél és küldetés felismerésén alapult, és azon, hogy az ennek tudatában fellépő elit képes a tömegeket is mozgósítani a cél érdekében, lehetőleg tudatosítva bennük saját felelősségüket, egyúttal az áldozatvállalás, akár az egyéni haszonról, életmódról való lemondás szükségszerűségét.

9 Gyurgyák, 2007. 217–232.

Az általános jellemzőkön belül persze többféle elképzelés fogalmazódott meg a közösség és az egyén viszonyáról és a nemzet hatáiról. A fasizmus, legalábbis kifejtett formájában, állami ideológiaként alapvetően nem a nemzet felől közelített a közösséghez, hanem az államon keresztül. Eszerint a nemzetet valójában az állam szüli meg, vagyis a nemzet számára szükséges teret is az állam határozza meg.¹⁰ Ha az államnak birodalomká kell alakulnia, akkor a nemzet küldetése ennek megteremtése.¹¹ Ez egyúttal a nemzet életképességének a jele is a szociáldarwinista mintára elképzelt harcban. Ebből következően Mussolini nem tagadta, nem is tagadhatta meg teljes mértékben az olasz történelem liberális nacionalista korszakát, hiszen ez hozta el az olasz egységet is. Inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy minden eszmének megvolt a maga korszaka, de ezek végeztével új korszak kezdődik, mint 1919 után is. Ez már nem lehet liberális, hanem a szabadság új egyensúlyát kell megtalálnia az egyéni és a közösségi közt, és a felelősséget hierarchiával kell ötvöznie. Mindezt pedig alapvetően a vezér fogja egybe és határozza meg.¹²

Ehhez persze arra is szükség van, hogy az egyének is megváltozzanak, olyan értékeket és tulajdonságokat kultiváljanak, amelyek megfelelnek a nemzeti küldetésnek és az új közösségnek is. Így aztán a bátorság, a rettenthetetlenség, a vakmerőség, az öntudatoság, a bátor fellépés, a kényelem megvetése, a nyíltság, a munkafegyelem és a tekintélytisztelet kerültek előtérbe. Ezek jelentős része pedig, a fasizmus eredetének és saját maga létrehozta mítoszának ismeretében nem meglepő módon, alapvetően az első világháborús arditók, az olasz hadsereg különleges, vakmerőségben kitűnt alakulatainak magatartási mintáján alapult.¹³

A fasizmus közösségképe büszkén vállaltan hierarchikus és az emberek egyenlőtlenségén alapul. A demokráciát mint az értéktelen tömeg uralmát elveti, ezzel szemben azt hirdeti, hogy az emberek természetes egyenlőtlensége viszi előre az életet és a közösséget. Ugyanakkor kísérletet tesz a demokrácia átértelmezésére is, eszerint a fogalom csak annyit jelentene, hogy a népet ne szorítsák ki az állam életéből, aminek a fasizmus korporációi tökéletesen meg is feleltek.¹⁴ Ezzel együtt a közösség középpontjában a vezér és az ő vezetésével beteljesíthető nemzeti küldetés állt. Különlegességét nemcsak egyéni tulajdonságai igazolták, hanem az is, hogy ő maga volt az, aki a nemzeti küldetést felismerte.¹⁵ Fontos szerepe volt a fasiszta pártnak is, hiszen ez tömörítette a vezér követőit és a párt tagjait, akik hivattak voltak a fasizmus képviselőire az államon belül is. Az új társadalmi egyensúlyt, harmóniát a korporációk biztosították. Azt vallották, hogy ezzel a nép jogos szociális igényeit sikerült kielégíteni, miközben biztosították azt is, hogy hajlandóak

10 „Nem a nemzet szüli az államot, amint ezt az az avult naturalisztikus felfogás hirdette, amely alapul szolgált a nemzeti államok politikájának a XIX. században. Sőt az állam hozza létre a nemzetet, az állam ad a saját erkölcsi egysége tudatában lévő népnek egy akaratot, és ehhez képest effektív létezését.” Mussolini, 1935. 17.

11 „A nemzet mint állam csak annyiban létező és élő etnikai valóság, amennyiben fejlődik. Megállása egyenlő halálával.” Uo. 18.

12 Andreides, 2014; Mussolini, 1935.

13 Mussolini, 1935.

14 Mussolini, 1935. 32–35.

15 Andreides, 2014.

a közösségért elkerülhetetlen, sőt kívánatos áldozatvállalásra, és vállalják az egyéni érdekek és nézetek alárendelését a fasizmus formájában megjelenő közösségi értékrendnek. A társadalmi hierarchia és korporatív szerveződés azonban nem jelentett stabilitást és stagnálást. A fasizmus önképe szerint kifejezetten modern, dinamikus, az elaggott liberalizmushoz vagy a szocializmushoz képest életerős nemzetet hozott létre. Ezt jelezte imperializmusa és modernista kultúrája is, ami azonban egyes értelmezések szerint már a vallás szerepét és helyét is átvette a társadalomban, egyfajta politikai vallásként,¹⁶ noha a lateráni egyezmény után Mussolini nem akadályozta az egyház működését.

Az 1918 után fontos szerephez jutott különböző új nacionalista irányzatok Magyarországon is az eugenikában, a szociáldarwinizmusban és részben a magyar birodalmi eszmében gyökereztek.¹⁷ A politikába ekkor berobbanó csoportosulások közül talán a fajvédőkre volt a leginkább jellemző a háborús tapasztalat személyiségformáló hatásának Mussoliniéhoz hasonló felmagasztalása – nem függetlenül a Gömböshöz vagy Kozma Miklóshoz hasonló katonaviselt vezetőiktől.¹⁸ Ugyanakkor az új közösségi eszmény, a szociális ellentéteket meghaladó nemzeti szerveződés a keresztényszocializmusban és a protestáns gondolkodásban is megjelent,¹⁹ ezeket mindezen túl liberalizmusellenességük kapcsolta össze az új nacionalizmus radikális, a fasizmushoz hasonló változataival. Egyúttal mindegyik hangsúlyosan etnicizált magyar nemzetfelfogást képviselt, amit leginkább antiszemitizmusuk juttatott kifejezésre.

Az antiszemitizmus a formálódó olasz fasizmusnak nem volt lényeges eleme, ez azonban nem az egyedüli eltérés volt Magyarország és Itália közt. Bár a magyar nemzeteszme etnikai jellege megerősödött, a dualista Magyarország szétesése és az új államhatárok miatt a nemzet és állam viszonyának Mussolinihez hasonló felfogása elképzelhetetlen volt. Az új határok közé szorult Magyarországot nem lehetett a nemzet megteremtőjének látni, mivel ez a revízióról való lemondást jelentette volna, és persze a magyar kisebbségek önszerveződésének feladását is: hiszen amennyiben a nemzet az állam által jön létre, a kisebbségi magyarok nem lehetnek a magyar állam által létrehozott magyar nemzet tagjai, ha nem élnek annak területén.

Végül egy harmadik lényeges különbséget is meg kell említeni. Bár az első világháború végén – Olaszországhoz hasonlóan – a szervezett munkásság Magyarországon is kulcsszerepbe került, és egy ideig a szocialista átalakulás sem látszott lehetetlennek,²⁰ továbbá a korporatív elképzelések a munkásság hivatásrendi szervezésével is számoltak, a magyar új nacionalizmus a tömegek nemzeti integrációja kapcsán a parasztságot állította előtérbe. A fajvédők, de még Bethlen István konzervatív-liberális elképzelései is a parasztságban vélték megtalálni a jövő stabilizáló erejét, a fajvédők esetében egyenesen a nemzet lényegének igazi lerakatát.²¹ A pa-

16 Gentile, 1996; Falasca-Zamponi, 2000; Schnapp, 1996.

17 Romsics, 2004.

18 Ormos, 2000; Vonyó, 2018.

19 Fazekas, 2015; Petrás, 2013; Hatos, 2005.

20 Hatos, 2018; Hajdu, 1968.

21 Gyurgyák, 2007; Trencsényi, 2011. 412–450.

rasztoz nemzeti nevelése nyitotta volna meg az utat az újjászerveződés vagy újjászületés előtt.

Ahogy az bizonyos értelemben várható,²² egyszerre figyelhetők meg hasonlóságok és különbségek az olasz és a magyar eset közt. Az általános tendencia, az organikus, hierarchikus nemzetszerveződés, valamiféle korporatív berendezkedés létrehozásának szándéka mellett elsősorban a fajvédők és Gömbös életútja, valamint Gömbös vezéri hajlama miatt volt könnyű azonosítani őket, miközben más irányzatok, elsősorban a keresztényszocializmus jobboldali és antiliberalis változatai elkerülték azt, hogy közvetlenül a fasizmussal asszociálják azokat.²³

Az 1930-as évekre ez a helyzet azonban megváltozott, elsősorban annak köszönhetően, hogy Bethlen István konzervatív-liberalis társadalomszervező elképzeléseit immár a politikai jobboldal nagyobb része meg kívánta haladni, és ez együtt járt azzal is, hogy programjaik hasonlóságait is jobban hangsúlyozták. 1932 után Gömbös Nemzeti Munkaterve,²⁴ a katolikus társadalmi reformerek tervei, ideértve Teleki Pál államreform-elképzeléseit is, Imrédy Béla keresztény nemzeti szocializmus (ennek gyökerei még jegybankelnökként kidolgozott reformprogramjaig nyúlnak vissza),²⁵ a protestáns ifjúsági mozgalmak elképzelései könnyen közös nevezőre hozhatónak tűntek, képviselőik pedig egyszerre hivatkoztak a fasizmusra mint egyfajta példára, és utasították el azt, hogy terveiket csupán a fasizmus magyar kiadásának tekintsék. Részben azzal érvelve – amit Mussolini maga is kiemelt –, hogy a fasizmus az olasz nemzet sajátos helyzetéből fakadt, és ezért nem ültethető át automatikusan máshová.

Ugyanakkor mindegyik terv az egyéni felelősség újraértelmezésére, az egyéni szabadság korlátozására épült a nemzetért való áldozat- és felelősségvállalás jegyében. Az egyén helyét egy, a konfliktusokat harmonikusan feloldó társadalmi szervezet keretében jelölték ki, amely azonban nem megszünteti a különbségeket és egyenlőtlenségeket, hanem a szociális problémák megoldásával éppen lehetőséget ad mindenkinek, hogy a filléres gondokon túllépve végre a nemzetnek szentelje magát. Mindegyik elutasította az individualizmussal, anyagiassággal és olykor hedonizmussal azonosított liberalizmust és vele a liberalis szabadságfelfogást, ami a kapitalizmus és a liberalizmus esszenciális képviselőjének tekintett zsidósággal szembeni fellépés valamilyen formáját is magában foglalta. Az asszimiláció lehetőségét fokozatosan, sokszor azonban inkább csak implicit módon megtagadták, és a vagyon valamiféle újraelosztását is képviselték, mindenekelőtt az idegeknél, így elsősorban a zsidók kárára.

Sokatmondók persze a különbségeik is, amelyek egyúttal a valóban létező fasizmushoz való viszonyukról is árulkodnak. Nem meglepő módon a legtöbb azonosítást Mussolini Olaszországával Gömbös Nemzeti Munkaterve és még inkább a kormánypárt átalakításának programja mutatta. Eszerint a Nemzeti Egység Pártjára átkeresztelt, a magyar Duce, Gömbös irányításával működő pártnak arra kellett tö-

22 lordachi, 2018; Griffin, 2002; Paksa, 2012.

23 Paksa, 2012. 61–72.

24 Vonyó, 2011, 2012.

25 Ladányi, 2010. 200–202.

rekednie, hogy mindenhol átvegye a társadalmi szervezetek, egyesületek irányítását, és azokat immár saját keretei közt, a párt politikusainak – akik persze az állami funkciókat is betöltötték – felügyeletével és a párt érdekében működtessék. Emellett jött volna létre egy mindent átfogó korporációs szervezet, amely aztán az érdekképviselőt is átveszi, és részben a politikai egyeztetést is kikapcsolja. A keresztényszociális tervek a korporativizmust és az államot nem ilyen szorosan kapcsolták volna össze, és nem egy vezéri párttól várták a rendszer működtetését. Helyette az állam és a társadalom egyidejű, nemzeti szellemű megszervezését szorgalmazták, mondván, ezek csak együtt alapozhatják meg a nemzeti reformot és megújulást. Emellett Gömbös igen merev, alapvetően a hagyományos kismemesi-középosztályi csoportok dominanciáján alapuló hierarchiáját a népi tehetségek széles körű felkarolásával, az elit attitűdváltásával (a népszolgálat eszméje),²⁶ részben pedig a szolgálát és felelősségvállalás eszméjén alapuló elitcserével helyettesítették volna.²⁷ Végül Imrédy keresztény nemzeti szocializmusa is az állam és a társadalom egyidejű megszervezésén alapult, igaz, az utóbbit nagyon is ellenőrzött formában tette volna (amikor egy kísérletre volt lehetősége a visszacsatolt Felvidéken, akkor a felelőségét tette meg a Magyar a Magyarért Mozgalom vezetőjének),²⁸ és a népszolgálat eszméjét nem az elit részleges megújítására, hanem a hagyományos nemesi-középosztályi elit helyzetének megerősítésére használta volna. Eszerint a régi elit elsődleges feladata felismerni a szolgálát fontosságát, és ha ezt megteszi, azzal igazolja is saját elhivatottságát a vezetésre.²⁹

Voltak különbségek is, így az egyház szerepe és feladatai, sőt szerveződési formája tekintetében (a létező egyházi intézmények tehetetlenségével szemben a vallásosságot ismét megerősíteni képes népi egyház programja), a harmonikus és stabil rendszerrel szemben a dinamikus és terjeszkedő elképzelése, vagy éppen a háborús és a háború utáni generációk szemléleti különbsége, nem utolsósorban a háborúval mint eszközzel, netalán egyenesen a nemzeti megújulást segítő céllal kapcsolatban. Közös volt azonban mind a premissza, miszerint a magyar nemzetnek meg kell újulnia ahhoz, hogy visszaszerezze a korábbi pozícióját (ideértve akár a revíziót is), mind pedig az, hogy ebben a magyar államnak is szerepet kell vállalnia, ha tetszik, ez a történelmi küldetése.

Magyar fasizmus?

Összegzésként ismét érdemes visszatérni a már a kortársak által is felvetett kérdésre: vajon az általuk magyar fasizmusként értelmezett gömbösi politika valóban Mussolini fasizmusának imitációja volt-e? Láthattuk, hogy a szép számú egyezés mellett nem lényegtelen különbségek is kimutathatók mind Gömbös, mind az 1930-as évek más, új nacionalista irányzatai és a fasizmus „kanonizált” doktrínái közt. Arról

26 Bárdi, 2015.

27 Gergely, 1977; Egrý, 2015a. 117–118.

28 Hámori, 2001.

29 Egrý, 2015a. 169–170.

tehát biztosan nincs szó, hogy pusztá imitációról beszélhetnénk akármelyikük esetében. Ugyanakkor persze az is egyértelmű, hogy mindezek az elképzelések és eszmék besorolhatók egy nagy, közös irányzatba, és hasonlóságaik alapján közelebb vannak annál, hogy pusztán csak a nacionalizmus új formájából szükségszerűen fakadó jelenségként tekintsünk az átfedéseikre. A nemzetközi szakirodalomban az utóbbi évtizedek fasizmusvitáiban kulcsfontosságú generikus fasizmus fogalma³⁰ segíthet az ellentmondás feloldásában. Eszerint a fasizmus nem Olaszországból vagy később a náci Németországból terjedt el, nemzeti változatainak létrejötte mindezekről függetlenül történt. Ami a fasizmus különböző változatait összeköti, az világképük közös magja. Eszerint a nemzet egy dekadens, liberális korszakon van túl, hanyatlik, és ahhoz, hogy ismét felemelkedhessen, radikális megújulásra, újjászületésre van szükség, az antiliberalizmus alapján, de egyúttal a modernitás és nem a konzervativizmus jegyében; egy hősi értékekkel átítatott új elit vezetésével egy dinamikus közösséget kell létrehozni.³¹

Mindezek alapvetően megfelelnek a Magyarországon kibontakozó, az új nacionalizmus jegyében megfogalmazódó társadalmi reformirányzatoknak. Mindenekelőtt Gömbös, majd később részben Imrédy tervei pedig a társadalmi hierarchia, a vezér kitüntetett szerepe és a párt új társadalomszervező funkciója alapján talán a legközelebb állnak a fasizmus aktuálisan megvalósult olasz (és később német) példáihoz. Csakhogy éppen Gömbös esetében világos, hogy nem követte Mussolinit, hanem vele egy időben és tőle függetlenül dolgozta ki saját programját, amihez többé-kevésbé ragaszkodott is későbbi pályafutása során. Az a tény, hogy az 1930-as évekre a magyar szellemi és politikai életet – szemben az 1920-as évek bethleni konszolidációjának konzervatív-liberális értékvilágával – már dominálták a fasizmussal akár azonosítható társadalmi reformkoncepciók, természetesen értelmezhető akár konvergenciaként is. Azonban az is világos, hogy a „magyar fasizmus” alapvetően Magyarországon született, noha az európai és globális változásokra adott reakcióként; és nyilvánvalóan azért rokona az olasz fasizmusnak, mert hasonló körülmények közt ugyanazokra a kihívásokra adott válasz volt. Különbségei pedig állandóan lehetővé tették, hogy azok, akik a fasizmus politikai programjának egyes elemeivel – mindenekelőtt a pártok megszüntetésével és a totális állam kiépítésével – nem minden tekintetben értettek egyet, kiemeljék saját elképzeléseik egyedi voltát is, akár a fasizmustól való elhatárolódást szolgálva.³²

30 Iordachi, 2018; Griffin, 2002.

31 Griffin, 2002.

32 Egry, 2015a. 207–210.; Egry, 2015b. 66–69.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Andreides

2014 Andreides Gábor: A változó Mussolini-kép és a mussolinizmus. In: *Múltunk*, 59. (2014) 2. sz. 124–147.

Bárdi

2015 Bárdi Nándor: A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Szerk.: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József. Pozsony, 2015. 11–47.

Bartha

2014 Bartha Ákos: Tojástánc a populizmusok körül. A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. In: *Múltunk*, 59. (2014) 4. sz. 58–104.

Egry

2015a Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus közt Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Bp., 2015.

2015b Egry Gábor: Nép, nemzet, állam, társadalom. Népszolgáló közösségek és közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944. In: *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Szerk.: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József. Pozsony, 2015. 48–71.

Eksteins

2000 Eksteins, Modris: *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*. Boston–New York, 2000.

Falasca-Zamponi

2000 Falasca-Zamponi, Simonetta: *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. Los Angeles, 2000.

Fazekas

2015 Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. In: *Múltunk*, 60. (2015) 2. sz. 4–34.

Gammerl

2010 Gammerl, Benno: *Untertanen, Staatsbürger und Andere. Der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918*. Göttingen, 2010.

Gellner

2009 Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Bp., 2009.

Gentile

1996 Gentile, Emilio: *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*. Cambridge, Mass., 1996.

Gergely

1977 Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Bp., 1977.

Griffin

2002 Griffin, Roger: The Primacy of Culture: The Current Growth (or Manufacture) of Consensus within Fascist Studies. In: *Journal of Contemporary History*, 37. (2002) 1. sz. 21–43.

Gyurgyák

2007 Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp., 2007.

Hajdu

1968 Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Bp., 1968.

Hámori

2001 Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940). In: *Századok*, 135. (2001) 3. sz. 569–624.

Hatos

2005 Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In: *Múltunk*, 50. (2005) 1. sz. 89–117.

2018 Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Bp., 2018.

Hobsbawm

1997 Hobsbawm, Eric: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Bp., 1997.

Iordachi

2018 Iordachi, Constantin: *A Vaszgárda. Karizma, politika és erőszak Romániában 1927–1941*. Bp., 2018.

Ladányi

2010 Ladányi Andor: A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemitizmus, zsidókérdés, 1932–1937. In: *Múltunk*, 55. (2010) 2. sz. 187–207.

Lohr

2014 Lohr, Eric: War Nationalism. In: *The Empire and Nationalism at War*. Eds.: Lohr, Eric – Tolz, Vera – Semyonov, Alexander – Hagen, Mark von. Bloomington, 2014. 91–108.

Mussolini

1935 Mussolini, Benito: *A fascizmus doktrínája*. Firenze, 1935.

Ormos

2000 Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában*. I–II. Bp., 2000.

Paksa

2012 Paksa Rudolf: *A magyarországi szélsőjobboldal története*. Bp., 2012.

Petrás

2013 Petrás Éva: A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé. In: *Nyitott/zárt. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Szerk.: Feitl István. Bp., 2013. 77–92.

Romsics

2004 Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő: Múltról a mának*. Bp., 2004. 122–158.

Schnapp

1996 Schnapp, Jeffrey T.: Fascinating Fascism. In: *Journal of Contemporary History*, 31. (1996) 2. sz. [Special Issue: The Aesthetics of Fascism.] 235–244.

Szarka

2014 Szarka László: Nemzetállami és államépítő nacionalizmusok. A magyarországi nemzetiségi kérdés átalakulása az első világháború éveiben. In: *Regionális kaleidoszkóp*. Szerk: Takács Zoltán – Rácz András. Szabadka, 2014. 139–147.

2015 Szarka László: A soknemzetiségű birodalmaktól a multietnikus nemzetállamokig. Kelet-közép-európai nemzet- és államépítő nacionalizmusok az I. világháború éveiben. In: *Világtörténet*, 37. (2015) 2. sz. 171–192.

Trencsényi

2011 Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Bp., 2011.

Turda

2014 Turda, Marius: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Basingstoke, 2014.

Vonyó

2011 Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája. In: *Századok*, 145. (2011) 1. sz. 3–38.

2012 Vonyó József: Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert? In: *Uő: Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Pécs, 2012. 148–199.

2018 Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Pécs, 2018.

GÁBOR EGRY

CONVERGING NEW NATIONALISMS?

ON HUNGARIAN AND ITALIAN NATIONALISM

For a long time since 1945, the Horthy-era was defined as fascism, a notion that lost all its credibility with the change of regime in 1989. As a reaction to Communist politics of history, its association with radical right was almost impossible, even though the new wave of fascist studies around the millennium could have provided new impetus for the study of the ideological landscape of interwar Hungary. The growing number of works dedicated to the radical right of this period remained cautious with labelling those lines of thoughts within Hungarian politics. My article argues based on this recent literature and the turn in fascist studies inspired by Roger Griffin, that the new nationalism of the post-WWI period was rather generic Fascism in the form of the „fajvédő” ideas, present in Hungary from very early, since 1919. Thus, it developed parallel with Italian new nationalism, even predated Mussolini’s takeover, it was no imitation as the discredited literature claimed. Furthermore, from the thirties its important tenets regarding a new, harmonious, hierarchical and markedly corporatist society based on the preservation of the dominance of the traditional middle-class, became mainstream, even appearing in government programs too.